

VÁLSÁGTÉNYEZŐK ÉS FELELŐSSÉG-PERSPEKTÍVÁK

Gondolkodás, jövőkép, életmód

UNGVÁRI ZRÍNYI IMRE

(*Kivonat*) A válság, bármiben is nyilvánuljon meg, mindig egyszerre mind a gondolkodás, az értelmezés és önértelmezés válsága is. A gazdasági válságban azonban felmerül az ember életét fenntartó társadalmi tevékenységrendszerek összetartozása és az együttműködés normatív (erkölcsi, jogi, politikai) feltételeinek a szerepe is. Nemcsak a pénz társadalmi és kulturális szerepéről (Simmel), illetve az önreferenciális szociális rendszerek autopoieíziséről (Luhmann) van tehát szó, hanem arról is, hogy mi az, ami elkerülhetetlenné teszi a piacgazdaság gazdasági és rendszerkockázati kritikáját (Polányi, U. Beck) vagy megoldhatók-e a rendszerproblémák a pénzügyi tevékenység, ágazati etikája vagy átfogó gazdaságetikai elméletek keretében. Úgy tűnik, hogy a gazdasági válság kibontakozásának elemzése arra is figyelmeztet, hogy nem véletlen tévedésekről vagy alkalmi kihágásokról van szó, hanem arról, hogy az egész gazdasági folyamat tisztán pénzügyi vezérlése, az önérdek maximalizáló attitűdnek a gazdasági racionalitás egyedüli mércéjévé tétele, illetve a tevékenységeknek a legrövidebb időn belüli megtérülés szempontjai szerinti összehangolása alapján problematikus. Ha képesek vagyunk a válságot egyaránt a gondolkodás és az életvezetés válságaként is értelmezni, kiderülhet, hogy a válságért nemcsak a gazdasági rendszerjellemzők, hanem gazdasági-pénzügyi rendszerrel kapcsolatos szubjektív elvárások is felelősek. Ily módon a válság okainak megszüntetése nem a közgazdászok, vállalkozók és a politikusok speciális problémája, hanem elsőrendű probléma a közember számára, ill. a humántudományok és a filozófia számára is.

Kulcsszavak: gazdasági válság, egyéni felelősség, intézményi felelősség, kockázati társadalom, rendszerszintű kockázatok, pénzügyi környezetszennyezés, életmóddal járó felelősség, ésszerű várakozások, felelősség-perspektívák.

*

A különböző társadalmi és kulturális válságoknak az egyes történelmi korszakokban meglehetősen kiterjedt filozófiai irodalma van, ami azzal függ össze, hogy a filozófiai kérdésfelvetés, a gondolkodás, az értelmezés megalapozottságára, az elvek helyességére és az aktuális tapasztalatoknak az elvekkel összeegyeztethetőségére kérdez rá. A válság ebben az értelemben mindig a gondolkodás, önmagunk és életfolyamataink értelmezésének a válsága is, azaz szellemi támpontjaink megrendülésének, életvezetésünk hibáinak a bizonyítéka¹. Még inkább így van ez, ha a szóban forgó válság gazdasági és civilizációs, ún. életmód-válság, ekkor ugyanis az értelmezés kérdésessé vált viszonyrendszerében felmerül az életünk megszervezésének közvetlen környezetét képező társadalmi tevékenységrendszerek spontán-kényszerű összetartozása („rendszerintegrációja”) és reflexív-értékvezérelt irányítottsága („normatív integrációja”)

* Ungvári Zrínyi Imre PhD, 1999. (1960. Marosvásárhely) Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Történelem és Filozófia Kar, Magyar Filozófiai Intézetének docense, Kolozsvár.

¹ Így például a 1935. május 10-i, Bécsben tartott *Az európai emberiség válsága és a filozófia* címet viselő előadásában, Edmund Husserl megpróbálta bebizonyítani, hogy Európa elidegenedett az élet racionális értelmétől és beleesett a szellem barbár gyűlöletébe, de később a naturalizmuson felülkerekedve, a filozófia szellemiségéből fog újjászületni. Ebben az összefüggésben újból megvitatta az általa leggyakrabban érintett témák egyikét, a humán- és reáltudományok közötti alapvető különbséget, valamint azt, hogy a lélek tudománya, mely megmutatja a spiritualitás értelmét, erősen kötődik az ember, a társadalmi szerkezet, a közösség és a spirituális kreativitás perszonalisztikus szemléletéhez. Ld. Edmund Husserl: *Philosophy and the Crisis of European Man* (A szerző fordítása: *Az európai emberiség válsága és a filozófia*), In: Edmund Husserl, *Phenomenology and the Crisis of Philosophy* (A szerző fordítása: *A filozófia válsága és a fenomenológia*), jegyzetek segítségével fordította és a bevezetőt írta Quentin Lauer, Harper Torchbooks, 1965.

közötti adekváció kérdése, illetve a különböző integrációs formák és szubjektív tételezéseik egymásra hatása. Ily módon a társadalmi válságok értelmezése együtt jár az egyén és társadalom viszonyának az újraértelmezésével, amelyben egyaránt számba kell venni az egyének közötti együttműködés és a társadalmi csoportok életvezetése közötti kölcsönhatás mechanizmusait és szellemi feltételrendszerét (hagyományok, előfeltevések, eszmények, szabályok, törekvések).

A társadalom egészére, sőt a világméretű folyamatokra érvényes tendenciák körvonalazásánál nem hagyhatók figyelmen kívül a társadalmi és a globális, azaz társadalmak közötti rendszerek integrációs mechanizmusai sem. Ide tartoznak például a társadalmi alrendszerek és a különböző modernizációs formák, illetve az egyes társadalmakban megengedhetőnek/elviselhetőnek tartott bizonytalansági tényezők (kockázatok) kölcsönhatásának a feltételei is. A jelzett folyamatok értelmezésére ma már rendelkezésünkre állnak nemcsak a társadalom értelemtelni valóságként való felépítésének fenomenológiai szociológiája (Schütz) vagy a hagyományos kulturálisztikus szociológiának a pénz társadalmi szerepéről kialakított átfogó elmélete (Simmel), hanem a szociális rendszerek elmélete (Parsons, Luhmann), a társadalmi körforgás modernítésre jellemző imaginációit értelmező elméletek (Taylor) illetve a különböző társadalom és gazdaságkritikai elméletek (Polányi) valamint a gazdaságetika ágazati gazdasági elméletei (Robert W. Kolb²). Amint az mindebből előrelátható az események jelentőségének és a tendenciák alapjainak a koherens elgondolása témánk esetében interdiszciplináris megközelítést igényel, amelyen belül a különböző aspektusok integrációjára és jelentőségére esik a főhangsúly és semmiképpen sem a különböző diszciplínákhoz tartozó ismeretek pusztá összefoglalására valamiféle szakmaidegen „mindentudás” jegyében.

A probléma körvonalazása

Vizsgálódásunk alapkérdése az ember önmagáért és életmódjáért viselt felelőssége a cselekvések és cselekvésrendszerek, a körforgás kultúráinak globális összefüggésrendszerében. Mondanivalónk kontextusa a 2007 nyarán az Egyesült Államok másodrendű jelzáloghitel-piacáról kiinduló majd 2008-2009-ben globálissá vált gazdasági válság. A válság a maga súlyos egzisztenciális következményeivel együtt, kiválóan egyszerre szomorú alkalmat nyújt arra, hogy elgondoljuk az emberi viszonyok gazdasági-pénzügyi közvetítettségének következményeit, jelentőségét és értelmét. Természetesen nem arról van szó, hogy akarjuk-e vagy sem ezt a közvetítettséget, hiszen az úgy, ahogy a gazdasági válságban is megmutatkozik, ma már az emberi létállapotnak (a *conditio humana*-nak) a jelenlegi globalizálódott világban érvényesülő sajátos formája, amely új megvilágításba helyezi az emberi képességeknek és az emberi felelősségnek a fogalmát. Ebben az értelemben a válság újabb bizonyítéka annak a mindeddig leginkább a technikával kapcsolatosan megfogalmazódott felismerésnek, hogy az ember lehetőségei olykor messzemenően meghaladják ellenőrzött cselekvésre, felelősségre való képességét, legalábbis felelősségvállalási hajlandóságát. Érdemes tehát megvizsgálni, hogy mit jelent itt a felelősség, mitől függ és hogyan mozgósítható ez a hajlandóság.

Feltevésünk: a válság, mint emberek sokaságára, de gyakorlatilag nem mindenre kiterjedő, negatív következményekkel járó esemény, elkerülhetetlenül felveti a felelősség kérdését. Amennyiben ugyanis a válság, részben a tudatosan eltervezett és sajátos kivitelezéshez kötődő cselekedetek eredménye, nem hagyható figyelmen kívül az előzetes megfontolás és sajátos kivitelezés alanyainak legalábbis részleges felelőssége a válság előidézésében, függetlenül attól, hogy ez a kimenetel hánydrangú lehetőségként merült fel vagy esetleg egyáltalán nem merült fel előttük.

Téziseink a következők:

1. A válság tudatos, *szándékos cselekvések* illetve a gazdasági-pénzügyi cselekvés-összefüggések háttérben érvényesülő körülmények, ún. gazdasági-pénzügyi *rendszerjellemezők* együttes hatásának eredménye és nem értelmezhető ez utóbbiaktól függetlenül. Ez egyszerre mind azt is jelenti, hogy a válság kialakulásáért konkrétan, közvetlenül vagy közvetve felelős cselekvések és motivációk döntő módon az ún. „fejlett világon”, azaz a kortárs amerikai és európai társadalmakon és az általuk működtetett gazdasági-pénzügyi rendszeren belül keresendők, de származékos módon osztoznak benne mindazok a cselekvések és motivációk, amelyek világszerte az említett gazdasági-pénzügyi rendszerhez kapcsolódnak.

2. A tudatos cselekvők (illetve bizonyos cselekvésektől tudatosan tartózkodók) egy része *belátta és elfogadta* a válság kialakulásának lehetőségét (kockázatát), ezért őket tekinthetjük *a válság közvetlen felelőseinek*, akár helyesen mérték fel, akár nem annak lehetséges méreteit.

² Robert W. Kolb: *Ethical Implications of Finance* (A szerző fordítása: *A pénzügy etikai vonatkozásai*), In: John Raymond Boatright (ed.): *Finance ethics : critical issues in theory and practice* (A szerző fordítása: *Pénzügyi etika: kritikus pontok elméletben és gyakorlatban*), (A Robert W. Kolb féle pénzügyi sorozat), John Wiley & Sons, Inc., Hoboken, New Jersey.

3. A válságot tudatosan vagy nem tudatosan előidéző cselekvők nagy része legalábbis részben ismerte és elfogadta a gazdasági-pénzügyi rendszer működésének jellegzetességeit, mégpedig nemcsak a rendszer nyújtotta előnyöket, hanem az emberek egy részét, „a többieket és saját magát” (legalábbis potenciálisan, belátható módon) érő hátrányokat is, és közülük igen sokan törekedtek is rá, hogy a rendszer nyújtotta előnyöket maximalizálják. Őket tekinthetjük *a válság közvetett felelősének*. (A rendszerelőnyöknek és rendszerkockázatoknak a személyes előnyök viszonylagos maximalizálása melletti elfogadása nem jelenti azt, ám esetenként nem is zárja ki, hogy a cselekvőket a *korlátlan önzés és a tökéletes kapzsiság* motiválja).

4. Az itt említett rendszeren belül, ami az egész kortárs világot és annak jellegzetes életmódját áthatja, az egyéni döntések szempontjai között, a haszon-maximalizáló attitűd mellett megtalálhatók a tudatosság, az önkorlátozás és felelősségvállalás elemei, sőt a rendszerszabályozás keretében a kockázatcsökkentés, a felelősség-megállapítás és a felelősségre vonhatóság feltételeinek megteremtésére irányuló (erkölcsi, gazdaságszabályozási és jogi) tendenciák is. Ezek mellett azonban elenyésző a rendszer egészének működéséért, a rendszerspecifikus értékszempontok kritikátlan elfogadásáért, életmódunknak ezek szerint való kialakításáért és életeszményeinkért vállalt felelősség.

5. A felelősség kiindulópontja a tudatos önreflexión és az eltérő szempontok értelmező egyeztetésén alapuló részvétel a különböző élet-közösségek alapviszonyainak fenntartásában és újragondolásában. Eszerint a válság életmódunkkal együtt járó cselekvésekből és folyamatokból született, ezért a *közvetlen felelősök* felelőssége mellett fel kell vetnünk az életmódunkkal együtt járó felelősség kérdését. Újra kell gondolnunk a lokális és globális méretekben egyaránt érvényesülő felelőtlenség illetve felelősség mindennapi életünkben gyökerező alapjait is.

Egyszemélyi döntések szerepe a válság kialakulásában

A válság kezdete 2007-ben az amerikai másodlagos jelzáloghitel-piaci válságként egy ún. „piaci léggömb” szétrobbanásához kötődik, amelyet a lakások árának a kormányzat és a pénzügyi szektor által generált eltúlzott közösségi várakozások növelnek meg minden józan értékhatáron túlra. E léggömb kipukkanását mély gazdasági depresszió követte. A válság felelőseiről beszélni félrevezető lehet, mert azt a benyomást keltheti, hogy egyes személyek döntései, hajlamai, szimpátiái vagy antipátiái képesek megrengetni nemcsak a világ legnagyobb gazdaságainak alapjait, hanem nemzetközi, folyamatok elindítására is. Hasonló eredményre vezet, annak a tényszerűen megállapítható eseménynek a felkutatása is, hogy mi volt a válság elindítója, mint ahogy Ralf Dahrendorf fogalmazott: „minden, ami 2008 szeptembere óta történt a világgazdasággal, arra a döntésre vezethető vissza, amit az amerikai kormány hozott meg, amikor nem védte meg a Lehman Brotherst a csődtől. Ez a döntés pedig a Lehman vezérigazgatója, Richard Fuld, és az akkori amerikai pénzügyminiszter, Henry Paulson közti ellenségeskedésből fakadt. Egyetlen döntés, melynek dominóhatása először a pénzügyi piacokat, majd pedig a reálgazdaságot tette tönkre.”³ Mindazonáltal a válságnak természetesen vannak közvetlen felelősei is: politikusok, bankvezetők, a kockázatkezelő cégek, a pénzügyi műveletek szabályozásáért felelős grémiumok stb.⁴

Ha néhányat konkrétan is meg akarunk nevezni a felelősök közül akkor feltétlenül gondolnunk kell a következőkre. Az első számú felelősök a kialakult helyzetért minden bizonnyal a bankvezetők. Bár a válságban leginkább érintett pénzügyintézetek, a Citigroup, az UBS, illetve a Merrill Lynch vezetői (Charles Prince, Peter Wuffli, Stan O'Neal) lemondtak, nyilatkozataikban nem ismerték el személyes felelősségüket a kialakult helyzetért, mi több Stan O'Neal például 160 milliós végkielégítéssel távozott. A felelősök közé nemcsak személyek, hanem intézmények is tartoztak, pl. Amerikában az állami megbízásból és állami garanciavállalás mellett tevékenykedő hitelintézetek, a Fannie Mae⁵ és a Freddie Mac⁶ vezetői is, akik a

³ „minden, ami 2008 (szeptembere) óta történt a világgazdasággal, arra a döntésre vezethető vissza, amit az amerikai kormány hozott meg, amikor nem védte meg a Lehman Brotherst a csődtől. Ez a döntés pedig a Lehman vezérigazgatója, Richard Fuld, és az akkori amerikai pénzügyminiszter, Henry Paulson közti ellenségeskedésből fakadt. Egyetlen döntés, melynek dominóhatása először a pénzügyi piacokat, majd pedig a reálgazdaságot tette tönkre.” Ralf Dahrendorf: *Nach der Krise: Zurück zur protestantischen Ethik? Sechs Anmerkungen*, Merkur 2009/5., fordította Sam Whimster, Ralf Dahrendorf: *After the crisis: back to the Protestant ethic? Six critical observations* (A szerző fordítása: *A válság után: Vissza a protestáns etikához? Hat kritikai észrevétel*), Max Weber Studies 10.1 sz. 2010. január, 11-12. old.

⁴ A felelősök különböző kategóriáinak a felsorolásával találkoztunk Christoph Schürmann, Cornelius Welp, Melanie Bergemann írásában, *Folgen der Finanzkrise sind hausgemacht*; Wirtschaftswoche, 2008. február 13. <http://www.wiwo.de/unternehmen/elitaerer-zirkel-folgen-der-finanzkrise-sind-hausgemacht/5143016.html> letöltve: 2011. május 10. A továbbiakban részben az itt található tipológiát és az benne említett eseteket ismertetjük.

⁵ Szövetségi Jelzáloghitel Társulás

másodlagos piacon felvásárolták az elsődleges hitelező pénzügyintézetektől a jelzálogköveteléseket, ezeket csoportosították, és rájuk építve származékos termékeket – jelzáloghitellel fedezett értékpapírokat – terítették a szabadpiacon, ily módon növelve és biztosítva az elsődleges jelzáloghitelezés tőkeforrását. A Freddie Mac kinevezett igazgatója, a 41 éves David Kellermann 2009-ben öngyilkos lett⁷. Schürmann-Welp-Bergermann kategóriái szerint a második helyen, hasonló illetve nagyobb mértékben felelősök a kockázatkezelő cégek, mint pl. a Standard & Poor's (S&P) vezetői, akik a harmadosztályú adósok számára nyújtott hiteleket első osztályú, jól kezelhető kötelezettségekként tüntették fel. Amint arra Joseph Stiglitz Nobel-díjas közgazdász *Szabadesés Amerikában. A szabad piacok és a világgazdaság süllyedése* (2010) című művében rámutatott: a hitelminősítők hozzájárultak ahhoz, hogy a felvett jelzáloghitelekre alapozva a pénzügyi szereplők értékpapírokat állítsanak össze⁸. A pénzügyi műveletek szabályozásáért felelős grémiumok, mint például az európai Nemzetközi Számviteli Standard Bizottság (IASB), illetve az amerikai Pénzügyi Számviteli Standard Bizottság (FASB) maguk is felelősök, ugyanis többek között ők találták ki a kockázatmegosztásnak az olyan szabályozását, hogy a milliárdos tartozásokat a pénzügyi körforgásból kivessék és kétes értékű vállalatoknak adják. A felelősök további kategóriáját jelentették a gazdasági elemzők, akik a jövőre vonatkozó hamis kilátásokkal vezettek félre egyes befektetőket. Az ő tevékenységüknek köszönhetően világszerte olyan hitelcsomagok vannak bankoknál és más céltársaságoknál, amelyek mögött nincs valódi piac és érték, csak egyszerű spekulációk a nem létező értékre.⁹ Amint az az eddigi példákból kiderült, a felelősség igen sok szereplő között oszlik meg és a súlyos következmények nem csupán egyéni önzésből fakadnak, de egyáltalán nem tekinthető véletlennek, hogy a „fontos szereplők” között valódi „fehérgalléros bűnözőt” is találunk. Így például bár önmagában nem tekinthető a válság előidézőjének, de rendkívül súlyosbította a helyzetet, hogy azzal párhuzamosan zajlott az Egyesült Államokban „a történelem legnagyobb piramisjátékszerű csalása”, amelynek az élén Bernard Madoff állt. Madoff cége (Madoff Investment Securities) 65 milliárd dollárt sikkasztott ügyfeleitől. A büntett súlyosságát és az általa tönkretett életek sokaságát csupán jelképesen érzékelteti, hogy 150 év börtönre ítélték.¹⁰

Amikor a válság előidézőiről van szó, nem szabad kifelejteni a politikusokat sem, akik saját politikai céljaik érdekében felkarolták és támogatták, sőt olykor éppen maguk inspirálták a pénzügyi „szabályozatlanság divatját”, arra hivatkozva, hogy a piac majd szabályozni fogja a folyamatokat. Ahogy Joseph Stiglitz egy, a Reuters által idézett, folyóiratnak adott interjújában mondta, Alan Greenspan, a Federal Reserve (Központi Jegybank) elnökét, valamint az akkori elnök, George W. Bush, kormányát okolhatjuk az amerikai pénzügyi válság kialakulásáért¹¹. Greenspan a 2001-es dotcom-válságot követően ugyanis a gazdaság élénkítése és a recesszió megelőzése céljából több mint 5 éven át alacsonyan tartotta a kamatlábakat. Az is negatívan hatott az amerikai gazdaságra, állítja Stiglitz, hogy Greenspan támogatta a

⁶ Szövetségi Lakáskölcsön Részvénytársaság

⁷ Charles Duhigg-Jack Healy: *Reported Suicide Is Latest Shock at Freddie Mac* (A szerző fordítása: *Öngyilkosság – a Freddie Macet ért legújabb csapás*), The New York Times. 2009. április 22.
http://www.nytimes.com/2009/04/23/business/23freddie.html?_r=1, letöltve: 2012. augusztus 10.

⁸ „A tranzakciós költségekből származó könnyű nyereség csábereje jó néhány nagy bank figyelmét elvonta az alapvető feladataikról. Az Egyesült Államokban és több más országban a bankrendszer nem koncentrált a kis- és középvállalkozások finanszírozására, amelyek a munkahelyteremtés alapját jelentik egy gazdaságban. Ehelyett azonban a biztosításokat propagálták, főként a jelzáloghitelek piacán. A jelzáloghitelek biztosításában való részvétel volt az, ami halálosnak bizonyult. A középkorban az alkimisták megpróbálták a közönséges fémeket arannyá változtatni. A modern alkimia viszont a kockázatos, másodrendű jelzáloghiteleket AAA besorolású termékekké változtatta, melyeket elég biztonságosnak vélték ahhoz, hogy nyugdíjalapok is fektessenek bele.” Joseph Stiglitz: *Freefall America. Free Markets and the Sinking of the World Economy* (A szerző fordítása: *Szabadesés Amerikában. A szabad piacok és a világgazdaság süllyedése*), W. W. Norton & Company, 2010, 27. old.

⁹ Schürmann-Welp-Bergermann *op. cit.*

¹⁰ „Madoff a kapzsiság szimbólumává vált, ami az egész világot válságba döntötte. Közel 9000 áldozat nyújtott be panaszkérelmet Madoff korrump pénzügyi birodalmában... Madoff híres áldozatai között szerepelnek ismert filmrendezők, Steven Spielberg és Pedro Almodóvar, színészek, Kevin Bacon és Gábor Zsazsa, valamint egy szerző, Elie Wiesel is. De ennél jóval több ismeretlen, kevésbé tehető emberek – tanárok, farmerek, mesteremberek – is voltak az áldozatok között, akiknek az életét Madoff tette tönkre.” David Teather: *Bernard Madoff receives maximum 150 year sentence* (A szerző fordítása: *150 éves börtönbüntetésre ítélték Bernard Madoffot*), The Guardian, letöltve: 2009. június 30., <http://www.guardian.co.uk/business/2009/jun/29/bernard-madoff-sentence>, (2012. augusztus 17.)
www.guardian.co.uk/business/2009/jun/29/bernard-madoff-sentence/print, (2012. augusztus 30.)

¹¹ Karin Strohecker-David Holmes: *Greenspan, Bush to blame for U.S. crisis* (A szerző fordítása: *Greenspan és Bush okolható az amerikai válságért*) Stiglitz, Reuters, 2008. április 28.,
<http://www.reuters.com/article/2008/04/28/sppage014-127190963-oistl-idUSL2719096320080428> letöltve: 2012. augusztus 17.

Bush elnöksége alatt bevezetett adócsökkentéseket, amelyek nem eléggé ösztönözték a gazdaságot („a gazdaság nem volt olyan rugalmas, mint lehetett volna, főként a folyamatban levő adócsökkentések és az iraki háborúk miatt felmerülő hatalmas költségek következtében”), majd az alacsony kamatokkal hitelfelvételi hullámot indított el. Bush maga úgy vélte, hogy az iraki háború finanszírozásához ösztönözni kell a belső fogyasztást és meghirdette az olcsó, állami fedezetű lakásvásárlási programot. Greenspan 2003-ban a Szenátus Banki Bizottsága előtt így nyilatkozott: „Az évek során megállapítottuk, hogy a derivatívák [12]rendkívül hasznos eszköznek bizonyultak abban, hogy a kockázatot átruházzák azokról, akiknek nem kellene vállalniuk azt, olyanokra, akik hajlandóak és képesek rá.”¹³ Lévén, hogy Greenspan, a hitelpiacok deregulációjának lehangosabb hirdetője és védelmezője volt, sokan azzal vádolták, hogy a szabályozási politika háttérbe szorításával elősegítette a válság kibontakozását. A pénzügy válság kitörése után szenátusi meghallgatásán Greenspan beismerte, hogy „hibát követett el”, mikor azt gondolta, hogy a pénzügyi társaságok képesek a kockázataikat kezelni, és hogy ők a „leginkább alkalmasok arra, hogy megvédjék a részvényeseiket.” A rendszer összeomlása „megdöbbenett – mondta –, még mindig nem jöttem rá teljes mértékben, hogy miért történt meg mindez. Amennyiben valamelyest megértem, hogy hol és mi okozta ezt az egészet, akkor természetesen meg fogom változtatni a nézeteimet. Ha a tények megváltoznak, én is meg fogok változni.”¹⁴

Természetesen nehéz lenne bármelyik személy vagy kategória felelősségét tagadni, sőt kétségtelenül tetten érhetők az utólagos elemzések által előtérbe állított *kapzsiság* és „*erkölcsi csőd*” jelenségei is, de további mérlegelésre szorul, hogy ez önmagában „elégseges okát” adhatja-e az eseményeknek vagy sem. Felmerül tehát a kérdés, hogy a felelősségperspektívák kidolgozásához azonosítható-e a jelenségcsoport egészét meghatározó probléma, ha egyes esetekből és az egyéni felelősökből indulunk ki. Szembetűnő, ugyanis, hogy személytelen mechanizmusoktól való kölcsönös függések egyfajta rendszeréről van szó, amin belül meg kell különböztetnünk (1.) az együttműködésben aktuálisan résztvevők egymás cselekvéseinek való kiszolgáltatottságát (2.) a „mechanizmusszerűen” érvényesülő alapviszonyoktól amelyek közepette a mindenkor aktuális együttműködés végbemegy, illetve (3.) az egyénileg vallott illetve közösen osztott meggyőződések, mentalitások különböző formáinak szerepét.

A modern gazdasági-társadalmi együttműködés

Ha nem fogadjuk el azt a magyarázatot, hogy a válságnak jól meghatározható egyéni felelősei vannak, akik pontosan azonosítható és mindenki számára világos hibákban marasztalhatók el, akkor figyelmünk elkerülhetetlenül az együttműködési rendszer (a piac, a pénzpiac, hitelpolitikák, ill. a fogyasztói magatartás) jellemzői felé fordul, és annak mechanizmusáiban próbálhatunk keresni valamilyen „működési anomáliát”. Éppen ezért meg kell keresnünk az egyéni döntések mögött a gazdasági és a társadalmi rendszer azon sajátosságait, amelyek meghatározó szerepet játszottak a válság kialakulásában, azaz számba kell vennünk a modern (kapitalista) társadalom olyan jellemzőit, mint a piaci rendszer és a pénzügyi szektor szerepe, hatásuk az élet egész területén, illetve meg kell vizsgálnunk, hogy hogyan viszonyul mindehhez a munka, a takarékoság és a fogyasztás viszonya. Vizsgálódásaink nem a gazdasági elemzés, hanem az emberi viszonyok értelmezéséhez tartoznak.

A modern gazdasági-társadalmi szervezeti rendszer „elkerülhetetlen” válságait feltételező (illetve azok tendenciáit leíró) elméletek, mint pl. Marxé, Kondratyevé vagy Polányié a válságok előállását a piaci mechanizmusnak a bérekre (egyszersmind a fizetőképes keresletre), az újításokra és beruházásokra, illetve a pénztőke és a reálgazdaság viszonyára gyakorolt „kiszámíthatatlan” hatásával magyarázza. Függetlenül attól, hogy elképzeléseik szerint ezek a hatások, milyen kimenetelhez vezetnek, tömeges eladósodáshoz, politikai és társadalmi zűrzavarhoz, túlzott tőkefelhalmozáshoz, a monetáris eszközök reálgazdasággal szembeni

¹² Peter S. Goodman kifejti, hogy „a derivatívákat gyakran azért hozták létre, hogy enyhítsék, vagy a Wall Streeti argó szerint „palástolják” a befektetési veszteségeket. Így például néhány szerződés a jelzáloghitel biztosítás veszteségei ellen védi meg az adókat. (A derivatívák elnevezése onnan származik, hogy értékük valamely alapjukul szolgáló eszköz, például részvény, kötvény vagy áru értékéből származtatható.) Rengeteg ember rendelkezik egy közönséges derivatívával: egy ingatlanra kötött biztosítási szerződéssel.” Peter S. Goodman: *Taking Hard New Look at a Greenspan Legacy* (A szerző fordítása: *Greenspan örökségének alapos kivizsgálása*), The New York Times, 2008. október 8., <http://www.nytimes.com/2008/10/09/business/economy/09greenspan.html?ref=thereckoning>, letöltve: 2012. augusztus 17.

¹³ *ibid.*

¹⁴ Paul Kiel: *Greenspan Says 'I Still Don't Fully Understand' What Happened* (A szerző fordítása: „Még most sem értem teljesen” mi történhetett), ProPublica, 2008. október 23. <http://www.propublica.org/article/greenspan-says-i-still-dont-fully-understand-what-happened-1023>, (2012. augusztus 17.)

túlsúlyba kerüléséhez vagy „a társadalom pusztulásához”, alapgondolatuk az, hogy a piaci folyamatok hatása veszélyes a társadalomra nézve és ezért a társadalmat különböző szabályozásokkal, illetve „kulturális intézmények védőernyőjével” meg kell védeni e hatásokkal szemben.

Polányi Károly klasszikus művében, *A nagy átalakulásban*¹⁵ – amelynek 2001-es kiadásához éppen a jelenlegi válságot kiváltó deregulációs politikát következetesen bíráló Joseph Stiglitz írt előszót –, valóságos csapásként jellemzi az önszabályozó piac társadalomra gyakorolt hatását. Megfogalmazása szerint: „Ha megengednénk, hogy a piaci mechanizmus legyen az emberek sorsának, sőt mi több, természetes környezetének egyedüli irányítója, még ha csak a vásárlóerő nagyságának és használatának erejéig is, az lerombolná társadalmat.”¹⁶ Polányi álláspontját azzal a figyelemreméltó érveléssel támasztja alá, hogy a gazdaság három nélkülözhetetlen eleme a munkaerő, a föld és a pénz, amelyeknek a piaci rendszerben ugyancsak piacokban kell megszerveződniük, nem áruk és áruként való megszervezésük teljességgel fiktív. A munka Polányi szerint az emberi élet része, amit nem eladás céljából állítanak elő, és aminek felhasználásáról vagy fel nem használásáról való döntések során számolni kell az emberrel, mint fizikai, pszichés és morális entitással is. A föld maga a természet, amit nem az ember hozott létre és nem is csupán gazdasági felhasználás céljából van, míg a pénz, ami viszont emberi találmány pusztán a vásárlóerő jelképe, aminek – állítja Polányi – kizárólag piaci igények szerinti előállítására „időről időre csődbe juttatna vállalatokat”. Gondolatmenetének célja megmutatni, hogy „a piaci erők szabályozta gazdasági rendszernek miért egyértelmű következménye a társadalmi berendezkedés” és milyen következményekkel jár ez az említett három tényezőre nézve. Bár következetesen hangsúlyozza, hogy a társadalom piaci megszervezése nem az egyetlen lehetséges szervezeti forma, nem tekinti céljának a piac kiküszöbölését, hanem mindössze a piac hatásainak mérséklését. „A munkaerő, a föld, és a pénz kétségkívül nélkülözhetetlenek a piacgazdaságban. – írja. – De egyetlen társadalom sem állná ki, még egy rövid ideig sem, egy ilyen kegyetlen rendszer hatásait, csak abban az esetben, ha annak emberi és természeti alkotóelemeit, csak úgy, mint vállalatait megvédenék ezen ördögi gépezet pusztításától.”¹⁷

Polányi érzékenysége a piacgazdaság rendszerszintű kockázatai iránt, valamint az iránt a különbség iránt, amely elválasztja egymástól a gazdasági fikciókat és a reálgazdasági folyamatokat, jótékonyan befolyásolhatja a mai válság eredetének és tényezőinek elgondolását, olyan körülmények között, amikor hajlamosak vagyunk a válság okát pusztán a versengő pénzgazdasági szempontok (hagyományos értékpapírok kontra derivatívák, ill. több vagy kevesebb szabályozás) összefüggésében értelmezni. Ehhez képest Polányi figyelmeztetése racionalitás-többletet jelent, lévén hogy a gazdaságot igyekszik beilleszteni a társadalmi folyamatokba, az emberi élet egységébe. Szerencsére az ilyen racionalitás-többlet számára is maradt még némi fogékonyság, ugyanis vannak, akik a válságot úgy értelmezik, mint aminek alapja a pénzügyi-piaci műveletek részeként előállt fikcióknak (pl. az előfeltételezett fiktív nyereség képzetének) a reálgazdaságbeli folyamatoktól való végletes elszakadása. A kérdésre csak akkor tudunk válaszolni, ha megvizsgáljuk a pénz és a pénzügyi műveletek szerepét a modern társadalomban. Kétségtelen, hogy a gazdaság egységének kifejezési formái közül az utóbbi kétszáz évben egyre nagyobb jelentőségűvé vált a pénz, azonban a pénzviszonyok és a pénzügyi piac jelenségei mögött látnunk kell a társadalmi-emberi törekvéseket is.

A gazdasági körforgást meghatározó legerőteljesebb szimbólumrendszer ma kétségtelenül a pénz. Amint Niklas Luhmann rámutat a pénz és ennek felhasználása, a fizetés és az ellenértékek cseréje az a tényező, amely a leginkább kifejezi a modern gazdaság lényegét. Megfogalmazása szerint: „A modern gazdasági rendszer egysége a pénzből fakad. A rendszer teljes mértékben monetarizált. Ez azt jelenti, hogy a gazdasági szempontból lényeges, és csakis a gazdasági szempontból lényeges ügyletek mind a pénzzel kapcsolódnak össze. Ezek mind árakon alapulnak, ebbe beleértve a pénz árát is. Az elemi autopoietikus folyamat, az alapvető kapcsolat, ami létrehozza a rendszert, nem más, mint a kifizetés. A kifizetések önmagukban véve nem tesznek mást, mint hogy felhatalmaznak további kifizetésekre. Minden továbbiakban létrejövő kapcsolat, ami nem kifizetés, hanem például befektetési, vagy kamattal kapcsolatos döntés, kifizetésekre -- 462 -- vezethető vissza. A nagyobb mennyiségű kifizetések összesíthetőek és egységesíthetőek, amelyet ilyen formában már globálisan lehet használni, tőkeállomány, költségvetés vagy mérleg formájában. (...) A kifizetések alapján a gazdaság egy zárt, önreferenciális rendszer. Mindig is a „körforgás” metaforáját használták erre, ami tulajdonképpen eufemisztikusan ábrázolja azokat a folyamatokat, melyek a valóságban kifejezetten szövevényesek lehetnek. De ez mindössze a rendszer működésének felét magyarázza. A

¹⁵ Első kiadása *The Great Transformation. The Political and Economic Origins of Our Times*, Victor Gollancz Ltd., London, 1946.

¹⁶ Polányi Károly: *A nagy átalakulás (korunk gazdasági és politikai gyökerei)*, Boston, Beacon Press, 2001, 76. old.

¹⁷ *op. cit.*, 76-77. old.

kifizetések valamilyen ellenoldali tételt is feltételeznek, áruk és szolgáltatások, vagy egyéb pénzügyi termékek átruházását. Ebből a szempontból a gazdaság működése alapvetően a környezethez kapcsolódik: tárgyakhoz, tevékenységekhez, szükségletekhez.”¹⁸ Luhmann gazdaság szemléletét nagymértékben meghatározza, az a tény, hogy a pénzben rátalált arra a szociális médiumra, amely a legnagyobb mértékben képes kifejezni és közvetíteni egy zárt önreferenciális rendszer önépítő működését, s ily módon kiváló példa a luhmanni szociális rendszerkoncepció sajátosságainak bemutatására. Ez a funkcionista szemléletmód ugyanakkor számos olyan aspektust is képes volt megragadni, amelyek a gazdasági pénzelméletek figyelmen kívül hagynak, mert saját szempontjaikból nem relevánsak. Ilyen gondolat például az árakba foglalt társadalmi elvárások („expectational programs”) gondolata, illetve annak a gondolatnak a felvetése, hogy miben áll és a pénz értékének jelentősége a rendszer egészének a működése szempontjából.

A luhmanni koncepcióban a pénz értéke szabályozza a rendszer autopoietikusan reprodukcióját¹⁹, s e gondolat értelmével szembenítően ellentétes gyakorlat kiválóan jelezte a helyzet súlyosságát a válságkezelés korai szakaszában, amikor a válság következményeinek az elhárítása érdekében az Egyesült Államok, de az Európai Unió központi intézeteinek és legfejlettebb tagállamainak a vezetői különböző bankok és eladósodott országok megsegítésének az érdekében irdatlan mennyiségű, nagymértékben fedezetlen pénzt dobtak piacra. Luhmann plasztikus leírásának a válság értelmezése számára heurisztikus értéke, a matematikai modellezés pragmatikusan szintén hatékony elméleteivel szemben abban rejlik, hogy megőrzi magában a gazdasági folyamatok társadalmi, emberi jelentőségének számos mozzanatát²⁰. Itt főként két jelenségre gondolunk, egyrészt arra, hogy az alapvetően a magánszférában előidézett veszteségeket államosították, azaz minden adófizető polgárra ráterhelték annak a kockázatvállalásnak a negatív következményeit, amelynek esetleges nyereségeiből az állampolgárok egy része közvetlenül nem, legfeljebb csak indirekt hatásaiban részesedett volna, másrészt pedig végletesen meggyengítették a forgalomban levő pénz értékét. Ez utóbbi jelenség azon túlmenően, hogy gyengíti a felhasznált pénznek a gazdasági reál folyamatokban, végső soron az életfeltételek újratermelésében kamatoztatható hatását végül oda vezet, hogy a fogyasztói áremelkedések formájában harmadszorra is ráterhelik a társadalom egészére az említett veszteségeket. Ez a folyamat mélyen igazságtalan, mert szembenítően semmilyen viszonyban sincs az igazságos (tehát a mindenki számára egyaránt gyümölcsöző) közteherviselés elvével, a társadalom egy része számára pedig, akik bár maguk nem voltak e folyamat haszonélvezői a folyamat által előidézett reálérték-csökkenés eredményeképpen elvesztették normális körülmények között járó (tehát különleges kockázatot nem feltételező) nyereségüket, vagy megszokott életszínvonalukat, netán tisztességes egzisztenciájukat vagy a társadalmi kiszolgáltatottság korábbi szintjéről még mélyebbre csúsztak, nos az ő számukra ez a helyzet egyenesen tűrhetetlen, mert elvesztették azokat a kilátásaikat, amelyeket *saját megalapozott jövőjüknek* hittek.

Ily módon eljutottunk a válság értelmezésének az egyéni életvezetés szempontjából egyik legérzékenyebb pontjához, ami a lejátszódott folyamatok eredményeképpen a leginkább bizonytalanra vált: *a jövőre vonatkozó megalapozott kilátások*, mint a saját feladatvállalást és a gazdasági-társadalmi (együtt)működést motiváló tényező. A kérdés úgy is felvethető, hogy milyen az a racionálisan elvárható életmód és életszínvonal, amit

¹⁸ Niklas Luhmann: *Social Systems* (Magyarul megjelent *Szociális rendszerek* címen), fordította John Bednarz, Jr. és Dirk Baecker, Stanford University Press, Stanford, California, 1995., 461-462. old.

¹⁹ *op. cit.*, 467. old.

²⁰ Ugyanúgy, ahogy a közigazgatás és általában az adminisztráció nyilvántartásai és osztályozásai számokká és elvont kategóriákká („esetekké”) változtatják az embereket és ezáltal teszik őket a politikai intézkedések pusztán „nyersanyagává” (Zygmunt Bauman: *Modernity and the Holocaust* (Magyarul megjelent *A modernitás és a holokauszt*, címen) Polity Press, Cambridge, Anglia, 1989, 15-17. old.), a pénzügyi gondolkodás pénzértékké, vagy ennél is elvontabb fizetési kötelezettségekké és nyereségekké, növekményekké és veszteségekké változtatja az életfolyamatokat és ezáltal teszi a gazdasági döntések és gazdaságpolitika tárgyává. Mindkét esetben az a veszély áll fenn, hogy a számokban kifejezett tételek, állományok és arányok egyszóval a számértékek mögött elvesztődnek az emberek konkrét életfolyamatait és a számszerűen kifejezett folyamatoknak az életfolyamatokra gyakorolt hatása. Így például nem világos, hogy a számokban kifejezett növekedés és csökkenés milyen mérvű gyarapodást vagy veszteséget, örömet vagy szenvedést okoz a legkülönbözőbb életmódokat folytató emberek számára, egyszóval mit jelent az ő és gyermekeik jövője szempontjából.

Mindazonáltal, amint arra a kockázat burkolt etikai formájának vizsgálatában Ulrich Beck rámutat a matematikai kifejezés csak az átélés akadályát jelenti, ám a kockázat így is megragadható “még akkor is, ha csendben, számokba és képletekbe burkolózva közelít meg minket, mivel a kockázatok alapvetően *lokalizáltak* maradnak, egy olyan élet sebzett megtestesítőinek matematikai lecsapódásai, melyet érdemes élni. Ezekben a gondolatokban viszont *hinni* kell, mivel *mint olyat* nem lehet őket megtapasztalni.”, Beck, Ulrich: *Risk Society: Towards a New Modernity* (Magyarul megjelent *A kockázat-társadalom: Út egy másik modernitásba* címen) SAGE Publications, London, Newbury Park, New Delhi, 1992, 28. old.

előzetes erőforrásaink, felkészültségünk, befektetett munkánk, megtakarításaink alapján megillet, megillette bennünket? Milyen módon alapozhatók meg és biztosíthatók be saját jövőnknek hitt kilátásaink? Milyen és mekkora kockázatokat fogadhatunk el megalapozottan (azaz felelősséggel) egyes kilátások elérhetőségének reményében? Miben különböznek egyes egyaránt megalapozottnak hitt kilátások egymástól megalapozottságuk (azaz felelősségteljességük) tekintetében és hol kezdődik a felelőtlenség, a „megalapozatlan ábrándok” területe? Mit és mennyit szabad remélni („álmodni”) a magunk számára? Milyen viszonyok alapozhatók meg racionálisan (azaz hitelezhető felelősségteljesen) saját reményeink és gazdasági teljesítményeink között? Ezek a kérdések a válságot elindító politikai döntések és emberi motivációk számára tisztázatlanok voltak, ugyanis mindenki csak a probléma számára vonzó, szubjektív oldalát látta és nem kérdezett rá a feltételekre. George W. Bush az amerikai lakásvásárlási hitelezést elindító 2002 június 17-i beszédében kijelentette: „Én hiszek az amerikai álomban. Hiszek abban, hogy létezik az amerikai álom. És hiszek abban is, hogy nekünk, akik felelős pozíciót töltünk be, minden tőlünk telhetőt meg kell tennünk annak érdekében, hogy az álom reflektorfénybe kerüljön, és ott ragyogjon minden városrészben, szerte az országban. Egy saját ház birtoklása az álom része; egyszerűen az. Itt, Amerikában, az, aki saját lakással rendelkezik, megvalósítja az amerikai álmot.”²¹ Az elnöki bejelentést követően az emberek és az ingatlanhitelezők is azt gondolták, hogy egy bizonytalanná vált világban a legbiztosabb dolog befektetni az amerikai álomba, hogy mindenkinek érdemes lesz befektetni saját otthonába. Ez a mindenki számára magától értetődőnek tűnő gondolat, aminek senki sem vizsgálta meg reálgazdaságbeli feltételeit, vezetett számtalan kedvezőtlen körülmény közrejátszásával az ingatlanpiaci, majd a globális válsághoz.

A válság eredményeképpen többen feltették a kérdést, vajon nem túl kockázatosak-e akár a klasszikus pénzügyi műveletek is, mint például a hitelek, vajon nincs-e valamiféle rejtett rendszerhiba bennük (Rejt-e magában rendszerszintű hibát a „Vásárolj most, fizess később!” paradigma?). Kétségtelen, hogy nap mint nap sokan szembesülnek a dilemmával, hogy engedjenek-e a „boldog eladósodás”, a „vásárolj most, fizess később” csábításának. Robert Misik véleménye szerint nehéz egyértelmű választ adni a kérdésre, ugyanis a hitelezés példátlan gazdasági lehetőségeket hordoz magában. Ahogy ő fogalmazott: „Nos, ez egy bonyolult kérdés. A józan ész azt diktálná, hogy az adósság rossz és katasztrófához vezet. De valójában az adósság az, ami gazdaggá tett minket az elmúlt 200 évben. A történelem nagy része során a vagyon 600-1000 évente duplázódott meg. Ez durván 300 évvel ezelőtt megváltozott, azóta minden 40-60 évben történik meg mindez. Mi okozta ezt a változást? Az üzleti hitel kialakulása, ami lehetővé tette, hogy a jövőbe, és a jövőbeli megtérülésbe fektessünk. Az adósság vezette gazdaságok tesznek minket gazdaggá. Ez minden bizonnyal ellentmond annak, amit józan ész diktál.”²² El kell ismernünk Misik érveinek átütő erejét és különösen átérezzük igazságukat akkor, ha bármit is vásároltunk már hitelbe vagy részletfizetésre, olyan feltételek mellett, amikor azt pusztán készpénz megtakarításainkból évek alatt sem tudtuk volna megvenni. Ám mindez még mindig nyitva hagyja a kérdést: feltétlenül szükség van-e a gazdagság megduplázódásának ilyen „szédületes” ütemére, illetve hogy vajon hányan és milyen arányban részesednek ezekből a „jótéteményekből” és mit kell ezért fizetni mindenkinek, azoknak is, akik nem élhetnek ezzel a lehetőséggel, illetve, hogy mégis milyen mértékig vállalhatja az ember felelősséggel az eladósodás kockázatát.

A pénzügyi válságból kibontakozott jelenlegi világméretű válság fejleményei újra megerősítik a kockázat két nagy kortárs teoretikusának észrevételeit, miszerint: „A modern korban, a vagyon társadalmi előállításának szisztematikusan együtt jár a kockázatok születésével”, (Ulrich Beck)²³ illetve, hogy „mindenekelőtt a pénz az, mint szimbolikusan elterjesztett szociális médium, ami lehetővé teszi a gazdaság számára, hogy kockázatot vállaljon, és ezáltal veszélynek tegye ki magát.” (Luhmann)²⁴.

A piaci és pénzpiaci rendszer léte ma már elkerülhetetlenül hozzátartozik életünkhöz és társadalmunk működésmódjához és számos hétköznapi egyéni, sőt olykor politikai és gazdasági döntés is a piaci tényezők kényszerének hatására születik, esetenként akkor is, amikor ezek a döntések ellenkeznek, a „józan ésszel”, illetve az embereknek a reális életviszonyokról kialakított mélyebb meggyőződésével. Ennek következtében, mint arra korábban már utaltunk, a válságot kirobbantó tényezők között nagy számban voltak olyanok,

²¹ George W. Bush: "Remarks at St. Paul AME Church in Atlanta, Georgia" (A szerző fordítása: *Gondolatok az atlantai Szent Pál Afrikai Metodista Episzkopális Templomban*) 2002. június 17. Elektronikusan közzétéve Gerhard Peters and John T. Woolley által, The American Presidency Project. <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=62687>. letöltve: 2011. május 10.

²² Daniel Daianu, Robert Misik: *Economy and ethics in crisis. A new-old East-West divide?* (A szerző fordítása: *Gazdaság és etikai a válság idején. Megújulóban a régi Kelet – Nyugat tagolódás?*), Eurozine, www.eurozine.com, letöltve: 2011. március 14.

²³ Beck, *op. cit.*,

²⁴ Niklas Luhmann: *Risk: A Sociological Theory* (A szerző fordítása: *Kockázat: Szociológiai megközelítés*), Transaction Publishers, New Brunswick, London, 2008, 176. old.

amelyek strukturális kényszerekként érvényesültek. Ilyen például a pénzrendszer kiiktathatatlanságának szerepe a társadalom működésében, aminek következtében a legnagyobb bankok vezetői a maguk kockázatvállalásának tervezésében azzal számolhattak, hogy a legrosszabb esetben is az állami beavatkozás megmenti őket a csődtől, azaz egyfajta szektorspecifikus védettség alatt állónak gondolhatták magukat. Amint a tapasztalat mutatja, sok esetben az állami beavatkozás meg is történt, a kérdés csak az, hogy a továbbiakban a kockázatvállalás ugyanolyan szabadságát élvezhetik-e a bankok, mint korábban vagy bizonyos szinten túl már nem dönthetnek saját maguk ebben a kérdésben. Hasonlóképpen ilyen rendszerszintű kényszer érvényesült a globális piaci verseny kontextusában az amerikai és az európai bankrendszer különbségéből adódóan – amint arra Robert Misik rámutatott: „Ami az amerikai és európai bankrendszerek közti különbséget illeti: nagyon sok európai bankár a globális piac diktálta elvárások áldozataként láthatja magát. Egy olyan világban, ahol a pénzügyintézeteknek a tőke 20-25%-os megtérülését kell produkálniuk, az általuk alkalmazott óvatos modell, mely csak 9%-os megtérülést eredményez, egyszerűen nem fogadható el többé. Ha továbbra is ezt a módszert alkalmaznák, az azt jelentené, hogy rossz szakemberek. Bizonyos mértékben kényszerítve voltak arra, hogy áttérjenek az amerikai és egyesült királysági bankok által kifejlesztett „kreatív” modellekre.” Ugyanez a piaci diktátum kényszerítette rá az osztrák bankokat arra, hogy 300 milliárd eurót (durván az osztrák GDP 60%-a) fektessenek be egyes kelet-európai országok (pl. Románia, Magyarország, Ukrajna) az osztráknál jóval kockázatosabb piacain.²⁵ Nem kevésbé rendszerjellemező viszont az is, hogy a kapitalista gazdaság a növekedés fokozásának, vagy a piac egyensúlyvesztéseinek korrigálására a lakosság általánosan, esetenként pedig különlegesen nagyarányú fogyasztására támaszkodik.

A rendszerfüggőség különféle formáiból, amelyek közül itt csak párat említettünk, az is következik, amit számos közgazdász számára ma már nyilvánvaló, hogy a válság bekövetkezéséért „elmarasztalandók azok a közgazdasági elméletek (is), amelyek alábecsülték a rendszerkockázatok jelentőségét” (Daniel Dăianu)²⁶, másrészt viszont az, hogy ezután feltétlenül számolni kell az említett strukturális folyamatok következményeivel és külön vizsgálni kell az előrejelzések, megelőző intézkedések és szabályozások lehetőségeit, amelyek lehetővé teszik a rendszerkockázatok csökkentését. Kérdés tehát, hogy hogyan lehet számolni a strukturális folyamatok következményeivel, illetve milyen előrejelzések, megelőző intézkedések és szabályozási lehetőségek állnak a rendszerkockázatok csökkentésén munkálkodók rendelkezésére. Ennek a feladatnak a megoldása az ágazati szakemberekre vár. A közgazdászok a piaci struktúrák teljes körű megújításának szükségességéről, a kormányzati ellenőrzés fokozásáról, a pénzügyi piac egységes ellenőrzéséről, a pénzügyi innováció kordában tartásáról, illetve a gazdaságban, különösen pedig a pénzügyi szektorban az erkölcsiség, az etikai normák fokozottabb érvényesítéséről beszélnek.²⁷ Mindez, azonban még nem garantálja, hogy valóban „kézben tartható” lesz majd az emberek köznapi életfolyamatainak a szabályozása, hogy a magatartásunkban hatékony válságtényezőkkel szemben a felelősségperspektívák mérlegelése kerülne túlsúlyba.

Az életforma, a kockázat és a felelősség

Be kell látnunk, hogy a válság előidézéséért közvetve nemcsak a pénzügyi rendszer korántsem hibátlan, gazdasági és politikai ambícióknak, illetve erkölcsi kockázatoknak kiszolgáltató működési mechanizmusai, hanem a kapitalizmussal, mint a „jólét viszonylag magas szintjét garantáló” gazdasági-pénzügyi rendszerrel kapcsolatos szubjektív elvárások, a pénzügyi tudatosság alacsony foka és a fogyasztásorientált életstratégiák is felelősek.²⁸ Ha a válságok elkerülésének a lehetőségét keressük, a szó nem szűken közgazdasági,

²⁵ Daniel Dăianu, Robert Misik *op. cit.*

²⁶ *ibid.*, (Daniel Dăianu román közgazdász, 1997-1998 között pénzügyminiszter)

²⁷ Lásd Dahrendorf *op. cit.*, 21. old. „A könnyen felvehető hitelek által fémjelzett kapitalizmust minimum a kezelhető mértékig kell visszazoritani. Valamiféle 'felelős kapitalizmusra' van szükség, amelynek során legfőképpen a középtávú gondolkodás válik központiá.”

²⁸ A BNP Paribas (Banque Nationale de Paris), a világ egyik legnagyobb nemzetközi bankcsoportjának leányvállalata a Cetelem (Compagnie pour le financement des équipements électro-ménagers) által működtetett nemzetközi konjunktúrakutató intézet 2011-es évre készített felmérése szerint a romániai, magyarországi, lengyelországi, csehországi és szlovákiai népesség döntő többsége az idén többet akar fogyasztani és csak kisebb részük válaszolta, hogy többet akarna megtakarítani (Romániában ez az arány 89% a 14%-hoz), a spanyolok, franciák, olaszok, portugálok, belgák, németek, valamivel nagyobb része gondolt inkább megtakarításra, míg egyedül az angolok azok akiknek többsége (58%) nyilatkozta, hogy 2011-ben több pénzt szeretne félretenni. Flaviu Neuvy (ed.): *L'Observatoire Cetelem 2011* (Magyarul megjelent *Cetelem Körkép 2011* címen), Cetelem, BNP Paribas, 2011., www.observatoirecetelem.com, letöltve: 2011. május 10.

gazdaságpolitikai, hanem átfogóbb, emberi (filozófiai) értelmében, akkor a válságot a gondolkodás és az életvezetés válságaként, önmagunk és életfolyamataink értelmezésének a válságaként is látnunk kell. Egyrészt az ökológiai fenyegetettség tudatosításához hasonló módon számot kell vetnünk a pénzügyi kockázatokkal, mint a modern társadalom, azaz a „kockázati társadalom” (Ulrich Beck) által termelt sajátos kockázattípussal, a *pénzügyi környezetszennyezéssel*, másrészt a „rendszerelőnyöknek” és „rendszerkockázatoknak” a tudatosítása mellett tudatosítanunk kell a személyes előnyök és a személyes kockázatok szintjét is, azaz meg kell próbálnunk saját életünkben kialakítani a felelős életvezetés távlatát.

Az emberi cselekvés kapcsán mindig is helyénvaló volt meghatározottságról, kockázatról és felelősségről beszélni, ám e fogalmakat a társadalmi rendszer működési jellemzőihez kötni és ilyenként keresni összefüggésüket olyan meghatározottságok és kényszerek előfeltevésére utal, amelyek rendszerek sajátosságaiából, vagy különböző alrendszerek összefüggéséből adódnak. A kérdés rendszerszemponitú felvetését egy társadalmi rendszer-diagnózis, Ulrich Beck 'risk society'-konceptiójával való konfrontálódás indokolja, amely a jelenkori fejlett társadalmakat olyan alakulatokként jellemzi, amelyekben a kockázat strukturális létjellemezővé vált.

Bár Ulrich Beck *A kockázat-társadalom* című művében csak elvétve beszél róla, hogy a gazdasági (ill. pénzügyi) kockázatok is a modern társadalom által módszeresen termelt kockázatok közé tartoznak, ugyanis figyelmének középpontjában elsősorban a civilizáció technikai-ökológiai „önveszélyeztetése” áll, művének alapítételei *mutatis mutandis* alkalmazhatók – sőt olykor még fokozottabban is érvényesek –, a gazdasági kockázatok társadalmi termelésének az értelmezésére is. A továbbiakban éppen az itt jelzett hasonlóság illetve alkalmasság szempontjából fogjuk áttekinteni az említett alapelveket. Így például (1.) a pénzügyi válságot előidéző okok jelentőségének tudatára is érvényes, hogy „kizárólag a (tudományos és nem tudományos²⁹) tudásanyagban léteznek. Ily módon megváltoztathatóak, felnagyíthatóak, dramatizálhatóak és minimalizálhatóak a tudásanyagon belül, valamint ugyanilyen szinten *ki vannak téve a társadalmi meghatározásnak és értelmezésnek* [pl. alkalmat adnak a különböző magukat „konzervatívnak” vagy „haladónak” definiáló politikai irányzatok, vallásos vagy profán világnézetek képviselői számára, hogy kifejtsek saját elképzeléseiket – U.Z.I.]. Következésképp a tömegmédiá [köztük a gazdaságtudományi szakfolyóiratok is – U. Z. I.], a tudományos és jogi szakmák, melyek a kockázatok meghatározására hivatottak, kulcsfontosságú társadalmi és politikai rangra tettek szert.”³⁰ (2.) A pénzügyi kockázatok felosztásával és növekedésével is «olyan különleges, társadalmi kockázattal járó rangok jelennek meg, melyek bizonyos dimenziókban követik a társadalmi osztályok és rétegek közötti egyenlőtlenségeket, de túlnőnek az osztály és réteghatárokon és a gazdagok és hatalmasak köreit is érintik, mindenekelőtt legitimációjukat, tulajdonukat és nyereségüket». A válság által felszínre hozott pénzügyi-gazdasági kockázatok is „új nemzetközi egyenlőtlenségeket teremtenek”, ez esetben viszont nem a harmadik világ és az ipari államok, hanem sokkal inkább a különböző fejlettségű és a globális pénzügyi rendszerhez kisebb vagy nagyobb mértékben kötődő gazdaságok, illetve államok között. Az viszont a pénzügyi kockázatok esetében is a legteljesebb mértékben érvényes, hogy „aláássák a nemzeti jogalkotás rendjét.”³¹ (3.) A modernizáció egyéb kockázataihoz hasonlóan, némiképpen paradox módon, a pénzügyi-gazdasági kockázatokban is *nagy üzlet* rejlik [elegendő itt a kockázatkezelő cégek, a pénzügyi műveletek szabályozásáért felelős grémiumok, a gazdasági elemzők, hitelminősítők, a pénzügyi szakértők, befektetési tanácsadók stb. nagy számára és kiemelt fizetésére utalnunk, ami a pénzügyi kockázatokkal szembeni biztosítást is meglehetősen költségessé teszi – U. Z. I.], sőt épp az ez utóbbiak esetükben kiváltképpen élesen mutatkozik meg az, amit Luhmannal Beck is állít, hogy „a kockázatok megjelenésével a gazdaság önreferenciálissá válik, függetlenedik az őt körülvevő emberi szükségletek kielégítésétől.” Ebben a kérdésben Beck különösen élesen lát (és nézőpontja, ha lehet még sokatmondóbb a pénzügyi kockázatokra alkalmazva), amikor azt írja, hogy „a kockázatok, melyek gazdasági kiaknázásuk során elszabadulnak, valamint az ipari társadalom megteremti a kockázati társadalom veszélyeit és annak politikai lehetőségét”³² (4.) A pénzügyi kockázatok esetében, még fokozottabban érvényesül, hogy az *öröklött* gazdagsággal ellentétben, amit egyesek örökölnék, a pénzügyi kockázatok mindenkit *érintenek* és mivel sajátosan modern civilizációban gyökereznek olyan tudást feltételeznek, amely ilyenként, a *kockázatra vonatkozó tudásként* politikai jelentőségre tesz szert.³³ (5.) Talán a válság egyik pozitív fejleménye lehet, hogy a pénzügyi kockázatok is bekerülnek a társadalom rendszerszintűnek elismert, szabályozásra szoruló kockázatai körébe, és elérjük azt, hogy «ami mindeddig

²⁹ Lásd a válság „előidézőiről” és „szándékaikról” szóló összeesküvéselméletek gyors elterjedését.

³⁰ Beck: *op. cit.*, 23. old.

³¹ *ibid.*

³² *ibid.*

³³ *ibid.*

politikailag közömbösnek minősült, az most a politika érdekeltségi körébe kerül» és önálló célként jelenhessen meg «az "okok" felszámolása magában az pénzügyi rendszer működtetésében», beleértve azt is, hogy «a nyilvánosság és a politika betekintést és befolyást nyerjen az üzemvezetés intim szférájába is».³⁴

Amennyiben figyelembe vesszük a felelősség filozófiai vizsgálatának alapvető tanulságait, köztük azt a kockázatkutatás által is megerősített felismerést, hogy a felelősség nemcsak „visszamenőlegesen” („retroactively”), hanem „előremutatóan” („prospectively”) is elgondolandó³⁵, akkor a felelősség immár nem az eleve körvonalazott feltételekkel számoló felelősségre vonás, hanem a még be nem következett lehetőségekre is nyitott a felelősségperspektívák formájában áll előttünk. Ez egyszersmind azt is jelenti, hogy nekünk magunknak kell felkutatnunk azokat a lehetséges összefüggéseket, amelyek fennállásuk esetén felelősséget implicálnak és ezek lehetőségét is figyelembe véve dönteni a jövőről, amely mindig is bizonytalan, s mint ilyen a kockázat kiemelt területe. A felelősségnek ilyen, lehetőség-feltételekből való „előzetes” megalkotása lényegében ugyanazt jelenti, amit Beck úgy fogalmazott meg, mint «együtt elgondolni és oksági feltevések távlatába állítani azt, ami külön áll». Hasonló módon áll ez a személyes életvezetés esetében is.

A felelősség, mint a lényeges döntéseket meghatározó, tartós tendencia az élet sajátos „perspektívája”, irányultsága. Nem lehet sem valamiféle általános állásfoglalás, sem pedig esetenkénti külsődleges szempontok által kikényszerített elővigyázatosság. Az ember, mint konkrét életmódot folytató személy és meghatározott hivatás embere konkrétan a maga életmódját fenntartó döntéseiért és meghatározott feladatok, átfogóbb értelemben egy életfeladat, teljesítéséért vállalhat felelősséget. Ez a fajta attitűd, amely aprólékos gondossággal végzett tevékenységhez kötődik, mindenekelőtt munkánk részleteinek fontosságával való szembesülést feltételezi. Ebben az összefüggésben a felelősség nem pusztán cselekedeteink szerzőségének az elismerését, illetve céljaink és az hozzájuk vezető utak (eszközök) megválasztásában kiküszöbölhetetlen és letagadhatatlan illetékességünket állítja az értelmezés középpontjába, és nem is a „mentő körülményekre” spekulál, azaz nem magával a felelősséggel kezdi, hanem a felelősségvállalás feltételeinek a megteremtésével. Nincs tehát, és nem lehet szó a felelősség behatárolásáról, mint például egy szerződés jogi formájában, vagy annak eldöntéséről, hogy miért és meddig vállalunk felelősséget, sem pedig a hétköznapi kompromisszumok kis és nagy (a hétköznapi és a kivételes) dolgokért vállalt felelősség gondos szétválasztásáról, hanem annak a körültekintő megteremtéséről (mindenekelőtt a feltételek előrevetítése és mérlegelése formájában), hogy cselekvésünkét, tevékenységünkért, sőt távlatilag ám mindig konkrét feladatra vonatkozóan élettevékenységünk egészéért felelősséget vállaljunk. Végző soron ebben áll a felelősség lényege. Nem pusztán elfogadjuk, hogy valamely teljességhez, fennhatóságához tartozás értelmében felelősséget viselünk mindazért, amit tennünk kell, vagy amit tennünk adatott, hanem éppen ellenkezőleg a konkrét életfeladatait megvalósító embernek tevékenysége alapfeltételeiben és konkrét mozzanataiban keresnie kell a felelősségvállalás lehetőségét.

*

<http://www.southeast-europe.org>
dke@southeast-europe.org

© DKE 2012

Figyelem! Kedves kutató! Ha erre a tanulmányunkra hivatkozik, vagy idézi annak egy részét, kérjük, küldjön erről egy email-t a főszerkesztő részére a dke@southeast-europe.org címre. *A tanulmányt a következőképpen idézze:*

Ungvári Zrínyi Imre: Válságtényezők és felelősség-perspektívák. *Gondolkodás, jövőkép, életmód. Délkelet-Európa – South-East Europe International Relations Quarterly*, Vol. 3. No. 3. (2012 őszi) 11 p.

Együttműködését köszönöm. *A főszerkesztő*

³⁴ 24. old.

³⁵ A „visszamenőleges” és az „előremutató” felelősség megkülönböztetését Heller Ágnes *Általános* című művéből vettük át (Basil Blackwell, Oxford, 1988).